

BANGLADEŞ’TE DEVLET OKULLARI VE MEDRESELERİN EĞİTİMDEKİ ROLÜ

Emrin Çebi

İNSAMER

IHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Referans için: Çebi, Emrin, “Bangladeş’te Devlet Okulları ve Medreselerin Eğitimdeki Rolü”, Araştırma 78, İNSAMER, Eylül 2018.

Araştırma 78

Bangladeş, Hint-alt kıtasının 1947’de Pakistan ve Hindistan olarak ayrılması ve bu iki ülkenin bağımsızlıklarının ilanından sonra Pakistan’ın doğu eyaleti olarak bu topraklara katıldı. Bölgenin neredeyse %90’ından fazlası Bengali olarak bilinen ve Bengalce konuşan bir topluluktur. 1947’deki bu bölünmeden sonra, merkezîleşmeye çalışan yeni devletlerde dil problemi ve bunun merkezî eğitim sistemine yansısıyla baş gösteren birçok sorun, tüm coğrafyada bugünlere uzanan sürtüşmelere yol açtı. Bangladeş de bu atmosferde 1971’de Pakistan’dan koparak doğan bir ülkedir.

Bangladeş’te temel olarak içerikleri açısından üç farklı eğitim sistemi bulunmaktadır. Bunlar genel eğitim, mesleki eğitim ve medrese eğitimi olarak kategorize edilmektedir.

Nüfusu 160 milyonun üzerinde olan Bangladeş’te genel eğitimde seviyeler üçe ayrılmaktadır:

- İlköğretim (1-8. sınıflar)
- Ortaöğretim (9-12. sınıflar)
- Yükseköğretim

2013 Eğitim İzleme verilerine göre Bangladeş’te okul öncesi eğitim devlet, STK’lar, camiler, medreseler ve özel kreşler tarafından üstlenilmiştir. Bu seviyedeki çocukların okula kayıt oranları 2013’te %52,6’dır. Bangladeş’te özellikle STK’lar ve medreseler eğitimde önemli bir yer tutmaktadır. İlkokul seviyesindeki çocukların üçte biri medreselerde ve STK okullarında eğitim görmektedir. Bu merkezlerin 26.000’i 2015 yılına kadar resmî statü kazanmış ve buralara

İNSAMER
IHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

devlet tarafından öğretmen atamaları yapılmıştır.¹ Bangladeş'te tümüyle resmî olan 150.000 eğitim kurumu, 40 milyon öğrenci ve 1 milyon civarında da öğretmen bulunmaktadır.²

2015 Ulusal Eğitim Raporu'na göre resmî eğitim kurumlarında, devlet tarafından tanınan ilköğretim seviyesindeki medreselerde ve ilköğretim seviyesindeki yaygın eğitim merkezlerinde toplam 19 milyon, yine devlet liseleri ve devlet tarafından tanınan lise seviyesindeki medreselerde de toplam 12 milyon öğrenci bulunmaktadır.

Bangladeş'te eğitime katılım 1990'lardan itibaren artış göstermiştir. Devlet okullarında ilköğretime kayıtlı öğrenci sayısı 2010'da 896.000 iken 2013'te 1,8 milyon olmuştur.³ Ülke genelinde ilköğretime kaydolma oranı %97,3'tür. 2001'de %47,8 olan yetişkinler arası okuma yazma oranı 2010'da %59,8'e yükselmiştir.⁴ 2001-2013 yılları arasında 11-45 yaş arası yaklaşık 2 milyon yeni okuryazar, çiftçilik ve kırsal kesimdeki diğer meslek dallarıyla ilgili eğitimler almıştır. Bu eğitimleri alanların yaklaşık %40'ı farklı işlerde çalışmış yahut kendi iş yerini açmıştır.⁵ Ülkede son 20 yılda kız çocuklarının okullaşma oranında da ciddi bir artış gözlenmiştir.⁶

Bangladeş'te eğitimdeki gelişmeleri ölçmenin önündeki en önemli engellerden biri, çocuk sayısının tam olarak tespit edilememesidir. Ülkede doğum kayıtları sağlıklı bir şekilde tutulamamaktadır. Bu konuyla ilgili olarak 2004 yılında kayıt dışı doğumlar ve sonrasında bunun verilere olan negatif yansımalarının önüne geçilmesi için "Doğum ve Ölüm Kayıt Yasası" (*Birth and Death Registration Act*) oluşturulmuştur.⁷

Ülkede bütün çocukların, özellikle de kız çocuklarının ve dezavantajlı grupların eğitime dâhil edilmesi için birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu çerçevede eğitim kitaplarının ücretsiz dağıtılması, müf-

redat ve kitapların geliştirilmesi, öğretmenlerin formasyon bilgisinin iyileştirilmesi gibi programlar uygulanmıştır.⁸ 2015 Bangladeş Eğitim İstatistiklerine göre okullardaki öğretmenlerin %67,88'i eğitim almıştır;⁹ kadın öğretmenlerin %65,16'sı bu eğitime tabi olmuştur.

Bangladeş'te çocukların okula devamını sağlayabilmek için 2013 yılında yol ücreti dağıtılması uygulaması getirilmiştir. Okulların fiziksel şartlarının iyileştirilmesi yanında kız ve erkek tuvaletlerinin ayrılması, sağlık önlemleri, engelli çocuklar için fiziksel şartların kolaylaştırılması gibi adımlar da atılmıştır.¹⁰ Okulların %95,16'sında kız ve erkek tuvaletlerinin ayrımı işlemi tamamlanmış, %82,21'inde bilgisayar hizmetleri ya da kullanımını sağlanmış, %96,51'inde temiz içme suyu çalışmaları tamamlamıştır.¹¹ Ayrıca yine 2013 yılında ilkokul seviyesindeki çocuklara 110 milyon kitap dağıtılmıştır.¹²

Ülkede ilkokul seviyesinde eğitime katılım EFA programı çerçevesinde hedeflenen seviyeye ulaşmış olmakla birlikte, bu öğrencilerden üçte birinin ilkokulu tamamlamadığı saptanmıştır. 2012'de ilk beş yıllık eğitimi kapsayan ilköğretime kayıt oranları %97 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2013 tahminlerine göre bu rakamın %21'i okulu bırakmıştır. Ülkedeki eğitim oranları artmasına rağmen lise seviyesindeki eğitim %50'nin altındadır, üniversite seviyesinde ise bu oran %5 düzeyindedir.¹³

Özellikle okul öncesi eğitimde ve ilkokullarda öğretmen yokluğu veya azlığı gibi sebepler okulu bırakma, sınıf tekrarı gibi durumlara etki etmektedir. Sistemdeki yıllık yıpranmayı azaltmak için 400.000 yeni öğretmen alımı, genel olarak mevcudu 60 olan büyük sınıfların daha küçük mevcutlu sınıflar haline getirilmesi planlanmaktadır. 2015 verilerine göre ülke genelinde %80 oranında devam eden ikili (sabahçı-öğlenci) eğitimin azaltılması

için öğretmen sayısının %50 oranında artırılması gerekmektedir.¹⁴

Okullarda kayıt oranı ve yeni kayıtlar arasında yaklaşık %15'lik bir farkın olması, öğrencilerin yaş ve sınıf seviyeleri arasındaki uyumsuzluğun göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Okula kayıtların ileri yaşlarda yapılması, sınıf tekrarı ve okul başarısının düşük olması gibi problemlere yol açmaktadır. Bangladeş'te kız çocukların okullaşma oranı erkek çocuklara göre daha fazladır. Kızlar okul başarısında da daha yüksek performans göstermektedir.¹⁵

Bangladeş'te sistem hacminin büyük olması ve hızlı yayılması, eğitime dair politikaların ve programların düzenlenip uygulanmasında birtakım zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Her geçen gün büyüyen bu sistem karşısında nitelikli kurumsallaşma programlarının üretilmesi ve uygulamaya konulması kolay olmamaktadır.¹⁶

Bangladeş, mevcut koşullar çerçevesinde belli yıllarda eğitim politikalarında bazı düzenlemeler yapmıştır:

1. Zorunlu İlköğretim Yasası (1990)
2. EFA Ulusal Eylem Planı 1 ve 2 (1992-2000, 2003-2015)
3. Ulusal Yaygın Eğitim Politikası (2006) ve Yaygın Eğitim Eylem Planı (2014)
4. Millî Eğitim Politikası (2010)
5. Millî Ustalık Geliştirme Politikası (2011)
6. Altıncı Beş Yıllık Plan (2011-2015)
7. Vizyon 2021/Perspektif Planı (2011-2021)

Ayrıca 2011 Ulusal Kadın Kalkınma Programı, 2011 Ulusal Çocuk Politikası, 2013 Okul Öncesi Çocuk Bakımı ve Kalkınma Politikası, 2013

Engelli Hakları ve Koruma Kanunu gibi kanunlar da eğitime yönelik geliştirilmiş diğer düzenlemelerdir.¹⁷

2010'da Bangladeş'te ortaokul seviyesindeki çocukların %48'inin okula devam etmediği görülmektedir. Ortaöğretimde kayıtlı öğrencilerin üçte birinden daha azı 10 yıllık eğitim süresini tamamlamaktadır. Okula devam etmeyen çocukların %11'i resmî ya da gayriresmî yerlerde çıraklık eğitimi alırken yarısından fazlası da kayıt dışı çıraklık yapmaktadır. 2010'da ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, 2018 yılında zorunlu eğitim süresinin 8. sınıfa kadar çıkarılması ve mesleki eğitimin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.¹⁸

2015 verilerine göre ortaöğretimde 20.297 okulda 10 milyon öğrenci eğitim görmektedir. Okullarda görevli öğretmen sayısı ise 243.117'dir. Kız öğrencilerin okula kayıt oranı %54'le erkek öğrenci oranını geçmiş durumdadır.¹⁹ Kız ve erkek çocuklar arasındaki okuma yazma oranlarındaki fark 1981'den itibaren azalmaya başlamıştır.²⁰

Ülkede okul sayısı artmasına rağmen sınıfların halen çok kalabalık olması ve okul binalarının çoğunun teknik imkânsızlıklar sebebiyle yetersiz ve güvensiz olması, eğitimdeki bir diğer önemli sorundur. Ayrıca özellikle kırsal kesimdeki okullar ihtiyacı karşılamada yetersiz kalmaktadır. 2015 verilerine göre hükümet bu açığın kapanmasına katkı sağlayan 15.984 özel okula da yardım yapmıştır.²¹

Bangladeş devleti bütün seviyelerde eğitimin geliştirilmesi için önemli adımlar atmıştır. Örneğin 2001'de %43,1 olan okula kayıt oranı, 2015'te %72,78'e yükselmiştir. 2014'te okulu tamamlama oranı %58,06 iken 2015'te %59,71'e çıkmıştır. 2000 yılında %41 olan okulu bırakma oranı 2015'te %22,70'e gerilemiş, okulu tamamlama oranı ise %77,3'e çıkmıştır.²² Ülkede yükseköğretim sevi-

yesinde 37 devlet, 80 özel, 3 uluslararası üniversite bulunmaktadır.

Bangladeş'te yılda en az 1,3 milyon genç, iş gücüne dâhil olmaktadır. Ülkede eğitime olan talep artmakla birlikte nüfusun çoğu halen yeterli mesleki eğitime sahip değildir. *2010 İşgücü Araştırma Raporu*'na göre işçilerin %40,8'i eğitimsizdir.²³ Ancak gençler yine de düz lise eğitimine mesleki eğitim okullarından daha çok rağbet etmektedir. Bu durumun sebepleri arasında kırsal kesimde bu tür okulların olmaması, bu okulların öğrencilere maliyetinin yüksek olması buna karşın toplum nezdinde itibarlarının düşük olması, buralarda verilen eğitimin belli mesleklere odaklanmış olmasından dolayı kız çocukları tarafından tercih edilmemesi sayılabilir.²⁴

Bangladeş'te 2015 yılı analizlere göre, fakir aile çocuklarının okullaşma oranı 1998'den itibaren artmış olsa da halen fakir ve zengin aile çocuklarının okullaşma oranları arasında %13'lük bir fark bulunmaktadır.²⁵ Kentleşme ile de artan eşitsizlik ortamında, özellikle kenar mahallelerde yaşayan çocukların okullaşmalarına yönelik kayda değer bir politika izlenememiştir. Ülkede %90'lık bir okullaşma oranı olmakla birlikte kenar mahallelerde yaşayan çocukların ancak üçte birinin okula gidebildiği görülmektedir.²⁶

Sosyoekonomik dengesizliğin eğitimde oluşturduğu farklılıklar üzerine İlköğretim Geliştirme Programı (*Primary Education Development Programme/ PEDP*), Bangladeş Kırsal Kalkınma Takip Komitesi (*Bangladesh Rural Advancement Committee/BRAC*), Temel Yaygın Eğitim (*Non-formal Basic Education/ NFPE*) merkezleri bu çocuklara yönelik eğitim kursları düzenlemiştir. Ülkede bu türden projeler Dünya Bankası'nın da desteğiyle son 20 yıldır devam etmektedir. Bu kurslarda uygulanan müfredat devlet müfredatıdır. Okula gitmeyen çocukları okula kazan-

dırmada Okul Dışı Çocuklara Ulaşma veya Eğlenceli Okul (*The Reaching Outof School Children/ROSC*) olarak bilinen okullar, Dünya Bankası tarafından desteklenmektedir. Bu model çerçevesinde 30 öğrenciye bir öğretmenin düştüğü 15.000 merkezde kayıtlı 549.000 çocuğa eğitim verilmiştir.

Bangladeş'te 2012 ulusal ilkokul sınavlarındaki başarı ortalaması %73'tür. Eğitime Ulaşmada En Çok Zorlananları Temel Eğitim Yoluyla Destekleme (*Supporting the Hardest to Reach Through Basic Education/SHARE*) adıyla 2011 yılında başlatılan ve AB tarafından desteklenen proje çerçevesinde de 650.000 çocuk 2.019 nahiyede eğitim almıştır.²⁷

Yine dezavantajlı çocuklar arasında sayılan engelli çocukların 2010 yılı itibarıyla %59,4'ünün eğitime dâhil olduğu belirtilmektedir. Bu çocukların 2005-2012 arası okula kayıt sayısı 45.680'den 89.994'e yükselmiştir.²⁸

Lise tamamlama sınavlarına girişler de yıldan yıla artmaktadır. 2004'te bu sınava katılan öğrenci sayısı 756.387 iken, 2015'te 1.108.683 olmuştur. Sınavı başarıyla geçme oranları ise 1990'larda %32, 2015'te %86,72'dir. Başarılı öğrencilerin %86,28'i kızdır.²⁹

Bütün bu gelişmelere karşın ülkede lise öğretiminin gençleri bilgi ve yetenek konusunda yeterli donanıma kavuşturmadığı eleştirileri de bulunmaktadır. Zamanı geçmiş eğitim metotları, sınav yöntemlerinin analitik ve yaratıcı düşünceyi teşvik etmediği yönündeki eleştiriler Bangladeş'te de mevcuttur. Bu duruma sebep olan faktörler ise; donanımlı öğretmen eksikliği, tutarsız ve istikrarsız müfredat programı, öğretmen performans değerlendirme ve yönetim sisteminin yetersizliği, öğretim standartlarındaki yetersizlik, öğretim materyallerinin yetersiz oluşu şeklinde sıralanmaktadır.³⁰

Bangladeş eğitim sisteminde hâlihazırdaki en ciddi problem öğrencilerin eğitimlerini yarıda bırakmasıdır. Ücretsiz ders kitabı, ücretsiz beslenme gibi önlemlerle bu sorun aşılına çalışılmaktadır. Ancak bütün çabalara rağmen ortaöğretim eğitimi ni tamamlayanların oranı %46 seviyelerinde kalmaktadır. Lise eğitim sistemi ise zayıf altyapı ve gerekli denetim mekanizmalarının işletilememesi sebebiyle geliştirilememektedir. Maddi durumu iyi olan aileler çocuklarını özel okullara gönderirken ülkede eğitimin bir sektör haline gelmesi fırsat eşitsizliğine sebep olmaktadır. Bu durum aileler için eğitim masraflarının yıldan yıla daha da artmasına yol açmaktadır.³¹ Ancak sayıları hızla artan özel ortaöğretim kurumlarının kalitesi oldukça düşüktür.

Hükümet, “2021 Vizyonu” çerçevesinde eyaletlerdeki bütün nahiyelerde (*Upazila*) liseler kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu durumun kentler ve kırsal kesim arasındaki farkı azaltmaktan ziyade arttıracığı düşünülmektedir.³²

2010’da Ulusal Eğitim Politikası hedefleri; öğretmen kalitesinin iyileştirilmesi, medrese eğitiminin modernleştirilmesi, fen bilimleri, İngilizce ve matematik konularına yoğunlaşılması, bilgi teknolojilerinin kullanılması, sınav sisteminin geliştirilmesi, planlama, denetim ve idari işler anlamında eğitim sektörünün yönetişiminin etkili hale getirilmesi gibi maddeler çerçevesinde şekillenmiştir.

Medreseler

1971 yılında Pakistan’dan bağımsızlığını ilan ettiğinde sınırları içerisinde 6.000 medrese bulunan Bangladeş’te,³³ eğitimin ulusallaşması 1974 yılıyla başlamıştır. O döneme kadar bölgede ilköğretim seviyesinde eğitim verilen kurumlar ve buralarda çalışan öğretmenler bağımsızlıkla birlikte merkezî yönetimin kontrolüne alınmıştır. Bu ise bölgede

yüzyıllarca devam etmiş olan eğitim sürecinin elimine edilerek geleneksel olarak binaların inşa edilmesinden öğretmenlerin maaşlarının ödenmesine kadar bu kurumlara maddi manevi destek sağlayan halkın eğitime olan katkısının yitirilmesine sebep olmuştur.³⁴

Ancak bütün bunlara rağmen Bangladeş’te medrese eğitimi önemini halen korumakta ve devlet okullarının ulaşamadığı birçok bölgede çok sayıda çocuk bu kurumlarda eğitim görmektedir. Ülkede lise seviyesindeki öğrencilerin üçte biri medreselerde eğitim almaya devam etmektedir.³⁵

Özellikle Bangladeş’in bağımsızlığı ve uluslaşması sürecinden hemen sonra, 1978’de hazırlanan Medrese Eğitim Nizamnamesi ile Bangladeş’teki İslami eğitimde bir düzenlemeye gidilmiştir. 1980’den itibaren de medreseleri modernleştirme amacıyla bazı planlamalar yapılmış, bu çerçevede medrese müfredatlarına İngilizce, Bengal dili, fen bilimleri ve matematik gibi derslerin konulması gündeme gelmiştir. Bu uygulama medreselerin resmî olarak tanınmasına ve böylece buralara yönelik devlet desteğinin sağlanabilmesine imkân vermiştir. 1980’de başlayan medreselerin modernleştirilmesi süreci kapsamında ortaöğretim seviyesindeki medreseler *Dakhil*, lise seviyesindeki medreseler ise Alim olarak standardize edilmiştir. Ülkede devlet tarafından tanınan medreseler ise *Aliyah* olarak bilinirken bunların dışında, özel ve resmî olmayan, ancak kendi özerk eğitim kurulları bulunan ve *Quomi* (bazı kaynaklarda *Qaumi*) olarak adlandırılan medreseler de vardır. Bu medreselerin müfredat ve eğitim yöntemleri farklıdır. Quomi medreseleri *Diyobendi* eğitim sistemini takip ederken *Aliyah* medreseleri devlet tarafından tanınan ve belli bir miktar devlet desteği alan kurumlardır.³⁶

2011 yılında hazırlanan bir çalışmaya göre, ilköğretimden yüksek lisans seviyesine kadar olan süreçte eğitim veren 37.000 medresede 3.340.800 öğrenci eğitim almıştır.³⁷

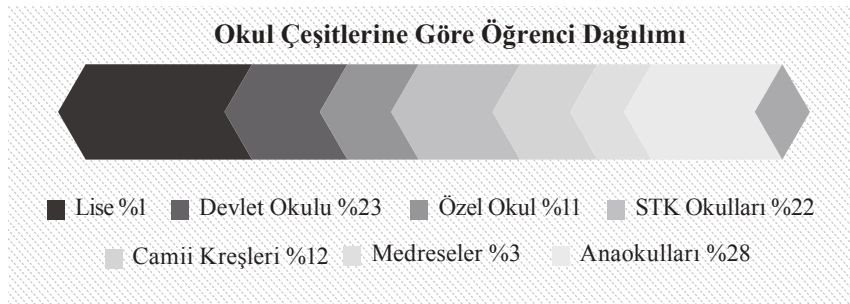
Bangladeş Eğitim Bilgi ve İstatistik Bürosu'nun (*Bangladesh Bureau of Educational Information and Statistics/B.A.N.B.E.I.S*) açıklamasına göre, Bangladeş'te kayıtlı 5.000 Quomi tarzı medrese yanında kayıt dışı binlerce Quomi medrese vardır. Bunların birçoğu 19 kişilik özel eğitim kurullarınca işletilmektedir. Bütün bu kurullar bir danışma kurulu, bir de idari bölümden oluşmaktadır. Bu medreselerden bazıları şahıslara ait özel kurumlardır. Quomi medreseleri ülkede ilköğretim seviyesindeki öğrencilerin %1,9'una, ortaöğretim seviyesindeki öğrencilerin ise %2,2'sine eğitim vermektedir.³⁸

Bangladeş'te kayıtlı veya kayıtsız olarak sayısı bilenen 13.902 Quomi medresede 1,4 milyon öğrenci eğitim görmektedir. Bu medreselerin 4.599'u Dakka'da, 2.984'ü Chittagong'da, 1.702'si Rajshahi'de, 1.246'sı Sylhet'te, 1.176'sı Rangpur'da,

1.155'i Khulna'da, 1.040'ı Barisal bölgesinde bulunmaktadır. Medreselerin 12.693'ünde erkeklere, 1.209'unda ise kız öğrencilere eğitim verilmektedir. 73.731 öğretmenin görev yaptığı medreselerdeki erkek öğrenci sayısı 1.058.636, kız öğrenci sayısı ise 339.616'dır.³⁹

Medreseler yanında bazı camilerde de ağırlıklı olarak Kur'an dersleri olmak üzere dinî eğitim verilmektedir. Bunun dışında lise seviyesindeki medrese eğitimini tamamlayanlar için iki yıllık bir eğitim sürecini kapsayan *Fazil* medreseleri ve sonrasında yüksek lisans mahiyetinde yine iki yıl eğitim veren *Kamil* medreseleri bulunmaktadır.⁴⁰

Ülke genelinde kız öğrenci ve kadın öğretmen sayılarındaki belirgin orantısızlık medreselerde de söz konusudur. Örneğin ilk beş yıllık eğitimi kapsayan *Ibtedayee* medreselerinde kadın öğretmen oranı %16,9, kız öğrenci oranı ise %48,9'dur. Lise seviyesinde eğitim veren medreselerdeki kadın öğretmen oranı %12,9, kız öğrenci oranı ise %48,5'tir.

Kaynak: Education Watch, Okul Öncesi Araştırması 2013.

Lise ve Üniversite Seviyesinde Okula Kayıt Oranları (2013)			
Eğitim Seviyesi	2000	2005	2010
Ortaokul	38	42	50
Lise	11	10	20
Yükseköğretim	6	5	9

Kaynak: "Bangladesh EFA 2015 National Review", s. 26.

15-24 Yaş Arası Okuma Yazma Oranının Cinsiyet ve Yıllara Göre Oranları				
Cinsiyet	1981	1991	2001	2010
Kız (15-24)	27,5	37,99	60,26	78,86
Erkek (15-24)	44,36	51,74	67,16	78,67

Kaynak: Sri Lanka Eğitim Bakanlığı, "School Census Preliminary Reports", (2016), s. 6.

Sonnotlar

- ¹ file:///C:/Users/user/Desktop/Education%20for%20all%20Bangladesh%202015.pdf, s. 13.
- ² “Bangladesh Education for All (EFA) 2015 National Review”, Ministry of Primary and Mass Education Government of Bangladesh, <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002305/230507e.pdf>, (Apr. 18, 2017), s. 1.
- ³ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 10.
- ⁴ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, ss. 1-10.
- ⁵ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 24.
- ⁶ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 1.
- ⁷ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, ss. 14-15.
- ⁸ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 16.
- ⁹ Md Mostafizur Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”, (Feb. 25, 2017), <https://defence.pk/pdf/threads/secondary-education-a-long-way-to-go.480130/21.04.2017>).
- ¹⁰ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 16.
- ¹¹ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ¹² “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 49.
- ¹³ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 1.
- ¹⁴ file:///C:/Users/user/Desktop/Education%20for%20all%20Bangladesh%202015.pdf, s. 20.
- ¹⁵ file:///C:/Users/user/Desktop/Education%20for%20all%20Bangladesh%202015.pdf, s. 17.
- ¹⁶ “Bangladesh EFA All 2015 National Review”, s. 2.
- ¹⁷ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 9.
- ¹⁸ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, ss. 23-24.
- ¹⁹ Rahaman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ²⁰ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 26.
- ²¹ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ²² Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ²³ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 26.
- ²⁴ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 28.
- ²⁵ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 39.
- ²⁶ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 40.
- ²⁷ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 41.
- ²⁸ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 42.
- ²⁹ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ³⁰ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ³¹ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ³² Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ³³ Bangladesh Enterprise Institute (BEI), “Modernization of Madrassa Education in Bangladesh: A Strategy Paper”, (June 2011), http://ndc.gov.bd/lib_mgmt/webroot/ear-ticle/2379/modernization_of_madrassa_education_in_Bangladesh.pdf, s. 14.
- ³⁴ “Bangladesh EFA 2015 National Review”, s. 58.
- ³⁵ BEI, “Modernization of Madrassa Education...”, s. 1.
- ³⁶ Rahman, “Secondary Education A Long Way To Go”.
- ³⁷ BEI, “Modernization of Madrassa Education...”, s. 5.
- ³⁸ Derek H. Davis and Elena Miroshnikova, *The Routledge International Handbook of Religious Education*, Routledge, NY, (2013), https://books.google.com.tr/books?id=lyfmbXzdpZMC&pg=PA48&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, s. 48.
- ³⁹ Mustak Ahmed, “1,4 m Students in 14.000 Qawmi Madrasas”, (May 25, 2015), <http://en.prothom-alo.com/bangladesh/news/67081/14-lakh-students-study-in-14-000-Qawmi-madrasas>
- ⁴⁰ Davis and Miroshnikova, s. 48.